

SZEMLE

*A negyedik csillag*Tornai József: *Csillaganyám, csillagapám*Tornai József versei-
nek *Csillaganyám,*
csillagapám című, eddigGONDOLAT KIADÓ,
2011világfolklor értékeit köl-
tőként, esszéíróként és
műfordítóként is? meg-

három könyvben megjelent életműkiadása újabb kötettel gyarapodott. Az elmúlt négy esztendő verseit tartalmazza, immár négy csillaggal a fődélén és a gerincén. Terjedelme nem kisebb, mint az előzőké: ez is majdnem négyszáz oldalra rúg. A fedélterv most is a néhány éve elhunyt festő, Veress Pál¹ színes krétás művének felhasználásával készült. A költővel kongeniális képzőművészt is az ősi és a modern közös eszméje vezérelte. Mágikus idolkhoz hasonló, archaikus-modern ábráit Tornai régebbi könyvein is láthattuk már – Veress Pál-alkotás először az 1970-es válogatott Tornai-kötet, *A bálványok neve* címlapján jelent meg, s a költő más könyvein is láthattunk fődélképet a képzőművésztől. Az alakuló életműsorozat köteteit díszítő bálványok az afrikai, észak-, közép- és dél-amerikai mágikus művészet totemalakjait idézik. A még figuratívnak mondható ábrák évezredek tudását közvetítik, olyasmit, amit érdemes összevetni a modern, felvilágosult ember szemléletével. Tornai költészete antropológiai mélységbe hatol, hogy tudományos ismereteire támaszkodva is föl-idézza a természeti népek és az őstársadalmak kultúráját, s az intuíció és a tudatalatti tartományokba is behatoló önismeret révén fogalmat alkosson eredetünkről, esztétikai igényeink forrásairól, és szembesítse őket mai és holnapi létünkkel, műveltségünkkel. Költői világának építésében s önkifejezésében nem csupán az irodalom történetére, hanem a XX. század mélylélektani, genetikai és embertani kutatásaira is támaszkodik. Gauguin, Picasso, a festő Rousseau, a szobrász Henry Moore vagy a zeneszerző Bartók Béla kezdeményezéseit folytatja. A törzsi kultúrák, a magyar és a

honosította életművében. Elődei, pályatársai közül ebben Vikár Béla, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László s az esszéíró Csoóri Sándor példája segítette legjobban.

Szó sincs a „primitív” antropológiai állapot nosztalgikus és mesterséges élesztgetéséről. Tornai az ember génjeiben meglevő és a modern korban is megmaradó természeti mi-voltunkat akarja megismerni és kifejezni műveiben. Az ősi kultúrák hagyatékára támaszkodott, s a máig fennmaradt törzsi kultúrákról széles körben értesült, de közben a modern magyar és világirodalom számos hagyományát és újítását is a maga képére hasonította. Az ősi-ség és a modernség már ismert és még ismeretlen megfeleléseit nem csupán az új, absztrakt esztétikai formák kedvéért kutatta föl. Hanem azért is, hogy ítéletet alkothasson az emberi lény és az emberi társadalom igazi természetéről, mely erényeit elismerve sem „eredendően jó”, mint ahogy a filozófus Rousseau tanítja. A bibliai parancsolatokból, a konfucianizmusból, a vallásokból és a római jogtudományból eredő törvények ellenére is megőrizte génjeiben a ragadozót, az egymást kiirtó falkák, nemzetségek, törzsek és más társulások eredendő vadságát, a Nietzsche-féle hatalomra törő akarat³ megnyilvánulásait, s velük együtt a diktatúrák ismételt újratermelődését. Ez a fölismerés a világháborút kamaszként, az ötvenhatos forradalmat fiatal értelmiségiként s a rendszerváltást cselekvő szeniorként megélt költőt a vers-, az esszéírás történetfilozófusává, létkritikusává és moralistájává tette.

Tornai József újfajta teljességre törekszik. A „modern vagyok és ősi” önmeghatározását párhuzamosnak vélem Weöres Sándor fogal-

maival: ő a külső és a belső végtelen határán rögzítette szemlélődési pontját. Ámde míg Weöres Sándor költői alanya hunyt szemű bölcsként tekint – és lát – mindkét irányban a végtelenségbe, addig Tornai Janus-arcú lírai énje éberén fürkészi a láthatót és a láthatón túlit. Tornai sokkal inkább merít a közvetlen tapasztalatból, mint a szavak zenéjéből szimfóniákat komponáló idősebb költőtársa. Több nagyra-becsülő verset is szentelt az idősebb mesternek, de a versszimfóniákat és a „szférák zenéjét” illető különbségüket is érzékletesen kifejezi pl. *Amit a világűr ír* című epigrammaszerű miniatűrje.⁴ Mindkettejük költészetének háttérében a művelődéstörténet hatalmas tartományai tet-szenek föl (kitüntetetten a buddhizmus), s bár Tornai kétségtelenül kevésbé muzikális a költészetben, mint a verszene világszerte páratlan nagymestere,⁵ az ő műveiben is nagyarányú látomások csapódnak le – főként ebben hasonlítanak. Tornai mégis jóval inkább a reális és főként személyes élményekből, indítékokból táplálkozik, mint Weöres. Mégsem véletlen, hogy a személyesség–személytelenség⁶ szempontjából vele éles ellentétben álló Weöres Sándorral vettem össze: Tornai lírai mozdulatainak kozmikus arányai a József Attila utáni költészetből leginkább Weöreséhez, saját korosztályából pedig a (nála egy évvel fiatalabb, de költőként sok évvel korábban kibontakozó) Juhász Ferencéhez hasonlíthatók.

* * *

Tornai verseskötetének fődélképe az emberpárt mutatja modern-archaikus stílusban, költészetének ezt a fontos elemét. Veress Pál képen a női alak fehér és kék színei, lekerekített formái az angyali, a lelki minőséget jelképezik – a férfi vöröse és feketéje, szögletessége pedig a démonit és támadót. Az absztrakt fejek megformálása is érdekes: fejdíszükben van valami a királyi koronából. Az emberpár akkor lehet „az élet királya”, ha kettősük harmóniát alkot. („Minden ember király”, tartja a régi mondás.) Együttesen kifejezik az egymásnak feszülő ellentétekből megvalósult összetartozást, amelyet a színellentétek összehatása is jelez. (Az első kötetben látható három alak a gyermekkel kiegészült családra utal.)

A férfi és a nő az emberi lét két legfontosabb alapformája. A férfi–nő olyan fontos emberi alakképlet, mint a kínaiak mágikus ábrájában az ellentétpárokat és megfeleléseket szimmetrikusan egyesítő yin és a yang, az ég és a föld vagy mint a költészetben a te meg a világ, hogy Tornai első mesterére, Szabó Lőrinc-re és alapművére utaljak (*Té meg a világ*). Tornai költői ideálja öregkorában is emlékeztet e példaképének filozófiai természetére, nő- és természetimádatára, noha merőben másfélék a gondolati és a stíluselvi, különösen ha az olyan Szabó Lőrinc-művekre gondolunk, mint például a *Semmiért egészen*, amelyben a férfi és a női nem szimmetriájának megbomlását éppen Tornai vitatja a legkövetkezetesebben: Arisztotelésszel mondva, „szereti mesterét, de az igazságot még jobban”.

Világ szemléletét az életműsorozat címe két szóban jellemzi: *Csillaganyám, Csillagapám*. Benne foglaltatik ebben a nő és a férfi, az egymással kiegészülő, új életet nemző emberpár, az anya és az apa szerelme, melyből ő maga is fogant. Benne a nemiség és a kozmikus világ rendje; Ég és Föld, Észak és Dél, Kelet és Nyugat; a teremtés- és a személyes eredetmítosza; a múlt és a jelen egysége; az egyéni lét és az örökkévaló csillagvilág. Benne rejlik a lét mitikus és tudományos meghatározása, a Nap és a Hold, a Vénusz és a Mars, Ádám és Éva – s még sok minden, még a függő keletkezés buddhai elve is (gondoljunk csak a nemiségből eredő gyerekáldásra). Sokrétű metafora ez a cím. Érezteti Tornai nagyralátó költői szemléletét, lírájának csillagrobbanás-szerű kiterjedését, alkotóerejének kimeríthetetlenlenségét.

A „teljes” (noha még szinte naponta gyarapodó) költői életmű negyedik kötete is lenyűgöző, mint az előzők, de nemcsak hatalmas terjedelmével és változatosságával, hanem az alkotásra serkentő tűz öregkori lankadatlanságával és megújulási készségével is. A témák, a lét nagy kérdései, a gondolatok és megérzések igen széles skáláján játszik Tornai. Miként régebbi verseskönyveiben, most is követhetjük versgyűjteményének önéletrajzi szálát, részint a felejthetetlen gyerekkor, a fiatalság és a megélt szerelmek újraélésével, részint pedig az öre-

[Szemle]

gedés mozzanatainak rögzítésével. A gyerekkorban megismert falusias környezeti, családi és természeti élmények, mint másoknál, önála is életre szólón meghatározók, s valóságos magánmitológiaiaként vonzzák maguk köré a szellemi érés folyamán kialakuló és táguló világgép elemeit. A korai társulás a többi gyerekkel, a vetélkedések, az első nagy olvasmány- és versélmények, az ártatlan szemmel megtapasztalt háborús brutalitás kiirthatatlan emlékképei, az édesanya jósága, az apa természetismerete mind, mind értékmérő viszonyítási alapot adnak még a nyolcvan-nyolcvanöt éves költőnek is. Hosszú felsorolást igényelnének a példák – most csak azt a versét említtem, amelyen a költő egyetemleges világgépe felragyog a gyerekkori Duna–Tisza–közi tájon: *Én is ebből a földből nyílok*. Szervesen egybeforrnak itt a csillagászati arányok, az évszakok, a család és az otthonhoz tartozó kert, benne a reflektáló, önlétét is faggató Én. A versben együtt kavargognak, és filmszerűen áttűnnek egymásba a virágzás és a hervadás mozgó képei, a gyerekkora óta napjainkig évente fölkeresett szülőföld, a dunaharaszti erdők és vizek panteisztikus képei, a növények, állatok, a természeti jelenségek. A buddhai létfilozófiának felel meg szeretete az erdők, füzesek, nádasok lényei, az ott élő madarak, békák, gyíkok, siklók, őzek, lepkék, csigák, kagylók és rovarok iránt.

Mindezek úgy tüntetnék föl Tornait, mint-ha passzívan szemlélődő lírai alkat volna, s nem szembesülne verseinek nagy részében az egyén, a nemzet, Európa, az éhező népek és az egész emberiség súlyos gondjaival, bűneivel, tragédiáival és fenyegetettségével. Nos, költészetének egy része nemcsak a szemlélődő, a gondolkodó, a csodálkozó, a szerelmes, a „bujá” vagy a gyászba borult magánember, hanem a közösségért aggódó, felelős citoyen-értelmiségi, a társadalom életében résztvevő autonóm egyéniség⁷ arcát is kivetíti. Az igazságtalanságok és embertelenségek fölött felháborodó, a vele egyetértőkkel közös szellemi mozgalmat indító magyarként és az egyetemes létet szigorú kritikával illető, mert szellemi fölkeszültségében illetékes és hiteles európaiként s világpolgárként szól hozzánk. Nemzetközi fórumokon is kinyilvánította már elveit az em-

beriség, a magyarságvédelem, a gondolati és lelkiismereti szabadság és esélyegyenlőség vagy a világnézeti józanság és ésszerűség ügyében. Főként persze a műveiben. Mert ez a szándéka nemcsak közéleti felszólalásaiban vagy esszéiben jutott érvényre, hanem verseit is áthatotta, mert megérezte ennek ellenállhatatlan szükségét és költői ihletését. De minden tőle telhetőt elkövetett, hogy versének ne ártosan meg azok a prózában is elmondható puszta tények és gondolatok, amelyeket egy Baudelaire-, egy Rilke- vagy egy Nagy László-rajongó magyar lírikustól kissé meglepetve hallanánk-olvasnánk.

Igaz: nem mindig sikerül elkerülnie a baráti köreiből szenvedélyesen politizáló és a véleményét sürgősen kimondó közíró hangnemét. Elő-előfordul, hogy a közlés nem lényegül át látomássá, s az indulat nem költői, hanem tételesen kimondott gondolatokban csapódik le költeményeiben, s csupán néhány „ráadásszerű”, többnyire szürreális és abszurd képpel próbálja fölemelni a művet a poézis színvonalára, s ezek nem mindenütt szervesülnek a tételes kimondott gondolattal. (Pl. így kezdődik *Evolúciós...* című verse: „Evolúciós csőd az ember”, ez a korunk világpolitikai bűneit soroló, József Attila néhány politikai költeményére is emlékeztető műve.) De – éppen József Attilával szólva – nem minden pontján válik a vers archimédeszi ponttá. Tornai olykor népdalformába öltözteti vitairatát, a véleménymondásra sürgető gondolatot, hogy a lírai mű rendeltetésének megfelelően érzelmi és szemléleti síkra terelje. Csak egy hajszálon múlik, hogy ebből újfajta ötvözet, költői forma, egyúttal tartalom jön-e létre – mint például a haláltáncokhoz hasonlítható *Ha kimegyek arra a magas tetőre* című remekben –, vagy többé-kevésbé széteső elemek halmaza marad a mű, mint a sikerületlenebbek közül a magyarító, szemléltető és elvonatkoztató részekre bontható *Nem érted?* című költemény – ennek már a címe is jelzi, hogy a vers a didaxis mezejére tévedt. Am ez a „hiba” részben abból az üdvözölhető szándékból is származik (ha ezúttal nem is éppen sikerrel), hogy a líra az intellektus műve (is) legyen. A szemléletességgel olykor hadilábon áll a bizarr képalkotás

(pl. *Vesszőm virágot visz*) – de ha arra gondolkodunk, hogy milyen következetes harcot folytat a prudériával, akkor hajlok rá, hogy ezt is elfogadjam.⁸

Fiatalabb korában jobban ragaszkodott ahhoz, hogy a vers az ösztönvilágot vetítse ki, és semmiféle spekulatív elemet nem tűrt meg benne. Ámde jó ideje úgy tapasztalom, hogy több teret ad az intellektusnak, az észérveknek és a szakkifejezéseknek is, mint régebben. Ennek történeti okai lehetnek: a marxizmus egyeduralmának idején a naturalisztikus és dogmatikus (ál)racionalizmussal kellett szembebeszélőnie, újabban pedig az irracionális hiedelmekkel, a kultikus és általában az illúziókergető gondolkodással. Filozófiája, világképe, társadalmi nézetei, morális és esztétikai meggyőződése, történelmi, antropológiai, néprajzi érdeklődése s általában a dolgok megértése mind megannyi ihletője lehet a költőnek, akár csak a hagyományos költői tárgyak, a szerelem, a természeti szépség és félelmetesség, a hit, a kétely, a létharc, a törzsi vagy nemzeti közösség képviselője. Az avantgárd pedig – ahogy az esszéista Nemes Nagy Ágnes írta – „ma már a líra világnyelve” absztrakcióival és a lényegi valóságot kifejező, abszurdításig menő túlzásaival. Tornai univerzális költő, jobban, mint huszonöt-harminc éve vagy még régebben, és ahogy az univerzumnak, úgy az ő költészetének is megvan a hordaléka – de absztrakt jelképisége és gondolati feltöltődése, intellektuális jellege, a kételkedő ember megszenvedett szava kétségtelenül az erénye lett.

Bármennyire változatosak a versformái, az időmértékes versidomot ritkán használja, vagy ha mégis azt alkalmazza, akkor többnyire beéri a jambikus verssel. (A *Nénia* című vers üdítő kivétel anapestikus-daktilikus lüktetésű soraival.)⁹ Az általa leggyakrabban használt verselés az ütemhangsúlyos, a változó hosszúságú sorokat magyarosan tagoló, hol rímes, hol rímtelen költemény, gyakran kétsoros szakaszokkal. Kedveli a hangsúlyos nyolcast, hetest, hatost és a tizenkettést is; láthatóan az ősi és a magyaros formák vonzzák. Műfordítóként (új magyar Baudelaire-jében látványosan) bebizonyította, hogy a nyugat-európai verselést is magas szinten elsajátította – a klasszikusok és

főként a *Nyugat* nemzedékei nyomán ez el is várható. Az ő „magyarossága” – Tóth Árpád sokatmondó verscímének és Ady költői gyakorlatának megfelelően – az ősök ritmusát éleszti újra, miközben lírai témavilágának megújításával és kitágításával a szabad formát is előnyben részesítette a kötöttel szemben. Ritmusvilágát illetően azért élek szívesebben a Németh László-i és Vargyas Lajos-i *tagolás* elnevezéssel, mint az ütemhangsúlyos verseléssel, mert sokszor mellőzi a szótagszámlálás és az ütemegyenlőség elvét, még szép, magyaros szonettjében is (*Isten testbeszéde*). Legkiválóbb költeményei között sok a szabad vers, de ezeknek lélegzétvétele, gondolatrítmusa, tagolása többnyire magasrendű formaművészet. Számítalan ötlettel teszi változatosabbá a többé-kevésbé kötetlen formákat – a sorok ritmikái és/vagy logikai „hézagolásával” (ez Csanádi Imre szava), a sorok tipográfiai széthúzásával, a sorhosszúság növelésével-zsugorításával, főképpen pedig a merész képzetársítás termékeivel, a jellegzetesen „tornais” metaforákkal. A gonoszra és jószágra egyaránt képes emberi lényt skorpiómadárnak (*Skorpiómadár*), az alkotó embert az atomok, elemek, csillagpályák utasának nevezni; és bizony mondom, nincs más aranyam, / tömjénem és mirhám, mint az anyanyelvem – vallja kifosztottságában is főlemelő ars poeticáját (*Karácsonyi tükör*). Az emberi méretek és a kozmikus arányok ilyen szemléletesen forrnak össze metaforájában: *Tejút-szemföldél*. S hosszan folytathatnám az ilyen leleményeit, a szemlélet, a képzelet és a gondolat közös termékeit.

Mitikus-metaforikus látásmódra azért is szüksége van, mert összefoglaló képet ad az ember ősi és mindenkori vágyairól és törekvéseiről: a halhatatlanság vágyáról, az értékes művek és a hírnév általi megörökülésről vagy éppen a szerelem „örök” pillanatairól. Tisztában van azzal is, hogy a tudomány vívmányait gyakran rossz ügyekre használja az emberiség (Zeusz ezért is büntette meg az embernek tüzet adó, tűzzel fölfegyverző Prométheuszt). Csak mítoszi nagyvonalúsággal szólhat a jó és a rossz, az ész és a találatkonyság nagy összecsapásairól, a babonás hiedelmek vagy a féktelen önzés és a közösségi felelősség harcáról, mert

[Szemle]

ennek kimenetele nem sok reménnyel kecsgett. József Attila „az értelemig és tovább” hatol a dolgok és összefüggéseik megértésében, és Tornai is ennek megfelelően toldja meg a képzelet segítségével ismereteit. A háborús nemzedékek nyomán (Illyéstől, Weörestől, Kálnokytól, Rákostól, Pilinszkytól Juhász Ferencig és másokig) ő is gyakran eljut az „ontológiai pesszimizmus” szakadékaig, és nem hallgatja el kétségbeesetten is érvelő vagy tárgyilagosan, tényekre hivatkozva kimondott véleményét az emberi állapotról. A szerző-fogyasztó-üritő, környezetét fölélő emberiség saját utódai elől éli fel a természet javait, s szakítja meg az értékek újratermelésének lehetőségeit. De lát megoldást az egyén számára, ha a teremtés iránti szeretet és tisztelet útját választja, s mindent megtesz, hogy maga alá ne gyűrje a politikai manipuláció, a spekulatív tőke vagy az állkultúra. Paradox voltában abszurd lény az ember, vallja nemegyszer, s ezt nagy paradoxonokkal támasztja alá.

A magyarság fennmaradását illetően is az értékteremtő kultúrában és annak gyarapításában lát reményt. Ennek érdekében törekszik az önvigasztalás helyett a rossz tudására (Nietzsche). Dekadenciára korántsem hajlamos költő Tornai, de vállalja kételyeit s a szembenézést a menthetetlenséggel. Kiemelt figyelmet érdemelnek a Bartók, Kodály, Ady, József Attila, Illyés vagy Nagy László szellemi vívmányait folytató magyarságversei (amilyen az új kötetben például a *Pentaton* vagy a *Népdalok és szívek* című fejezet költeményei), valamint emberiségversei (pl. *Ember-fejű idő*). A népdalokba vetett hite nem csupán esztétikai vonzalmairól tanúskodik, hanem az emberi természet lényegére is vonatkozik. Nemcsak dallamokat, ritmusokat és képalkotást fedezett fel a néhány soros népdalokban (főként a legjobban ismert hazaiakban), hanem felséges nagyvonalúságot is. Figyeljük meg dalszerűen komponált verseit, milyen megfelelések vannak köztük és a népdalok képisége és szerkezeti sajátosságai között. Az öregedéstről szóló, *Ezen az örök januári vasárnapon* című dala úgy festi alá ismétlődő refrénjével az élet apró tényeit, hogy a fokozó hatás szinte magától értetődően szedi magába a szürreális képeket is, mint a gördülő hólabda

a különféle tárgyakat, s a végére érve az emberi lét is széthullik és elporlad ebben a mágia-ban. Mégis egyszerűnek – szinte evidensnek – érezzük a vers képletét, s a mű könnyed zenéje segíti ráhangolódásunkat.

Úgy érzem, még az *Ember-fejű idő* című, nagy formátumú emberiségpoémához, az utóbbi idők egyik legerősebb költői alkotásához is van köze a refrénes népdalnak. Mulasztást követnék el, ha nem térnék ki erre a költeményre. A mottó Malraux-tól származik: „Nem az a nagy titok, hogy csak úgy bele vagyunk vetve az anyag és a csillagvilág közé; hanem az, hogy e börtönben olyan erőteljes képeket csiholunk ki magunkból, melyekkel tagadhatjuk a semmit.” Kell is ez a tudásba és művészetbe vetett bizalom. Tornai legfőbb ellenfele a *nihil*. Ez a jellegzetesen európai viszonyulása egy lényeges szempontból fölül is írja a buddhai tanítások iránti mély vonzalmát, mert a lét „beteljesedését” a költő nem a nirvánában sejtí, hanem abban, hogy a keletkezés-születés-létharc-elmúlás folytonosan előlről kezdődő körforgásából az eszmélkedő és alkotó ember a tudomásulvétel, a megértés, az önálló cselekvés, az alkotás révén találhat külső rálátást, önreprodukción és mentsvárat. Az örök körfolyamat ezzel nem szakad meg. A kozmikus lét törvényeinek mindenki egyformán alá van vetve, de az ember viszonylagos mértékével elérhető „maradandóság” (mely nem okvetlenül függ az elismertségtől) értelmet ad az emberi létnek. Az *Ember-fejű idő* a történelemelőtti időktől, az ősi vadásztársadalmaktól napjainkig gyorsított filmként pergeti le képekben az emberiség történiáját, mely hol üdvösség, hol kárhozat. Szerkezetében és gondolatmenetében emlékeztet némileg a mű Vörösmarty *A vén cigányára*, de alaposabban belemerül a történelem fázisaiba. Ezt a szabad formájú hosszú verset is a vissza-visszatérő refrén tagolja, s a történelem szakaszai éreztetik a fokozást: „s még mindig élünk”, hangzik el tizenötször a hatvanhét számozott versszakból álló műbe iktatva. Tornai az emberiség nagy történelmi lépéseit a katasztrófák, népiirtások s a birodalmakat, világokat lángba borító meg-rázkódtatásokkal együtt előrehaladásként foglalja közös látomásba. Ám ez az „előrehaladás”

nem tartható (ellentmondásokban megvalósuló) progressziónak abban az értelemben, ahogy Hegel vagy Marx állította történelmi fejlődéselméletében, mely egy tökéletes, beteljesült társadalom képét jövendőlte, ha nem is a madárjósok és más jövőbe látók irracionális musáival, hanem logikus érvekkel végigvezetett, ám indokolatlanul optimista következtetéssel, akár a „fejére”, akár a „talpára” állították elméletüket. A XX. század tapasztalatai romba döntötték a XIX. század tudósainak bizakodó elképzeléseit. Az emberi természet nemzedékről nemzedékre újratermelődő gyarlóságait nagyvonalúan feltáró költő cáfolhatatlannak tetszőn rajzolja meg az emberiség fölfelé tartó, de szakadékba vezető útját és feloldhatatlanul ellentmondásos természetét. A refrén sugallja végkövetkeztetését: a küzdelem javában tart, és nincs alóla kibúvó, csupán a (más művekben kifejtett) egyéni út, az újabb nemzedékeknek átadható tudás, mely nem járul hozzá az emberi faj önsorsrontásához, hanem csakis a szellemi emberek, lélekvezetők tanításait hajlandó követni a teremtéshez és egymáshoz való viszonyában. Ez a költemény a legújabb magyar líra nagy műveinek sorát gyarapítja, s méltó a példakép, Vörösmarty alapműveihez, a *Gondolatok a könyvtárbanhoz*, *Az emberekhez* és *A vén cigányhoz*. A „s még mindig élünk” refrén csodálkozást fejez ki: elképedést azon, hogy mi mindennek az ellenére maradtunk fenn mindmáig, és bizakodást, abban, hogy még mindig vannak tartalékaink: az ember kifogyhatatlan a maga okozta katasztrófák túléléséhez és az újrakezdéshez.

* * *

Tornai napjainkban is olyan termékenységgel folytatja költészetét, hogy jókora ráadáskötetere – egy ötödikre – is számíthatunk az elkövetkező években. Verseiből, esszéiből és műfordításaiból meggyőződhetünk töretlen szellemi teljesítőképeségéről csakúgy, mint kérdésfeltevésével, hivatkozásaival és ismereteinek önálló kombinációival megnyilvánuló tudásvágyáról. Az emberi mérték szerinti és a kozmikus lét megértésére irányuló ismeret az éltetője, akárcsak a szerelem és a költői-írói hivatás. A költő művei és nyilatkozatai szerint az is-

meretvágy kárpótól legjobban az öregedésért s a testi romlásért vagy az élet folyamán elkövetett hibákért, mulasztásokért. Így vall erről: „Sokkal tisztábban lát, / az elhanyagolt vidámban, / mikor már nyolcvan év / tévedéseire támad” (*Ezer-vérsöpp-ídő*). Öregkori költészetének érdekességei között említem, hogy szerelmi lírája is új árnyalatokkal gazdagodott. Ennek hátterében az a fölismerés munkál, amely szerint létünk az életidő múlásával egyre inkább a múltban, az emlékezetben „létezik” számunkra. Tornai nem is nosztalgikusan, hanem szinte újraélve világítja meg emlékezetének és látomásainak tárából a testi szerelmet. Jékely Zoltán óta alig ismerek még egy költőt, aki még elégiáiban is olyan hévvel idézi föl az erotikában, szexualitásban s annak „égi” varázsában megnyilvánuló szerelmet, mint ő. Tanulságos, hogy műfordítóként Goethe *Chorus mysticus*-át, a *Faust II.* befejező sorait mennyire másként értelmezi Tornai, mint a mű legjobb fordítója, Kálnoky László.¹⁰ Tornai nem az „Örök Asszonyi”-t, hanem az „Örök Nőiség”-et hangsúlyozza az utolsó előtti sorban (*Európai tévedés*, 127. old.). Nem térek ki most arra, hogy ennek a nyolcsornyi drámarészletnek az ellenversét is megírta *És ázsiai kiigazítása* címmel. De mi a különbség a *Faust II.* kétfajta felfogása között? A Bibliával mondván, Ádám bibliai értelemben vett megismerésekor Éva nő, az édenből való kiűzetése után, férje oldalán arcának veritékével küszködve és utódokat szülve pedig asszony. A drámahős, Faust boldogságvágyának tárgya a nő. Az asszonyors édeni szépségétől a sátáni mesterkedés és a férfiónzés fosztotta meg. De Margit nő marad lélekként halálában és megdicsőülésében is. Abban, hogy Tornai a *Faust* nőideálját férfiszempontból elsősorban az örök nőinek s nem az örök asszonyinak a jelzőjével látja el, úgy érzem, igaza van. Nem választja el egymástól az égit és földit, a testit és lelkit. A felvilágosult észjárásnak megfelelően mellőzi az Európában meghonosodott, kétezer éves keresztény felfogás dualizmusát, amely még a felvilágosodás első számú költő-gondolkodója, Goethe nézetein is nyomot hagyott. A testit és a lelkit egyfelől csak a misztikus dualizmus, másfelől a nemiséget sportnak vagy árunak te-

[Szemle]

kintő konzumtársadalom „elve” különíti el. A Nő mint realitás a teremtéstörténetben elsődleges ajándék, csodálat, ígézet, majd kárhózat a férfi számára. A Nőiség mint eszme viszont az ember legjobb tulajdonságaiból fakad. Az Asszony, a férfival közös gyermekkel együtt társ – és ilyenként a család kiteljesedését s a közös jövőre vonatkozó törekvéseket, a faj fenntartását hordozza magában. (A görög mitológiában Aphrodité és Héra jelképezi a nő és az asszony e két őstípusát.) A férfi (férj) persze megőrzi az Asszonyban a Nő iránti testi-lelki igényét, késő öregségében pedig annak emléket – az elválasztó vonal természetesen nem éles nő és asszony között. A *Faust I–II.* az égi és az alvilági hatalmak vetélkedéséről szól, s az ember ennek a harcnak csupán az eszköze, ám Goethe tisztában volt azzal, hogy az isteni és a sátáni voltaképpen az emberi lélek két egymással ellentétes tulajdonságának a kivetülése. A gonoszság és a jóra törekvés, az üdvözülés vágya és a bűnre való hajlam egyaránt megvan az emberi lényben, s ezek az egész emberiség mértékével mérve sohasem egyenlítőzhetnek ki. Szinte borotvaélen egyensúlyoz Tornai költői szándéka: hogyan egyeztesse össze az emberi nem (faj) testi és lelki, ösztöni és tudati indíttatásait. Vakhittel, vakreménnyel, csodavárással, kultikus felfogással sehogy. Csakis az emberséges érzelmek, a józan ész, az erkölcsi érzék, a tudományosság s a művészi szépség és igazság révén.

A felvilágosodás, e bő háromszáz esztendő művelődéstörténeti fejlemény nélkülözhetetlen történelmi vívmány Tornai számára – a koraiaktól a legújabbakig. Külön verseket szentel neki, s védelmezi a régi és újsütetű babonák hangadóitól (pl. *Barátaim, barátaim; Spinoza és a Nagy Kéregető*). Hatott rá az is, amit az írók (főként franciák, itthon Márai, Cs. Szabó) gondoltak Európa elrablása, a második világháború hatására. A vallásokban, művészetekben, a folklórban meglévő hiedelmek ezzel együtt hatottak rá ihletőn, gyönyörű és félelmetes sejtelmekkel. Mint gondolkodó, kritikusan kezeli, és csak szimbolikusan fogadja el a különféle mítoszokat a teremtésről vagy például a szeplőtelen fogantatásról, de nem felejtette

el, hogy gyerekként a falusi katolikus közösséggel ő is együtt énekelte-ünnepelte Boldogasszony Anyánk dicsőségét. Gyönyörködik a törzsi népek, a régeik és az öreg falusiak szertartásaiban, az emberi alapértékek, a nemiség, a gyermekáldás, a gyász, a természet kegyeinek és csapásainak kezelésében s a világgép panteisztikusan felfogott megnyilatkozásában. Az esztétikumban megtisztul és értelmet nyer minden, aminek érvényt és hitelességet szerez az alkotó, aki nemcsak az egyén lehet: a közösség – a törzs, a nép, a nemzet vagy a népek, nemzetek közössége – is, no persze „ideális esetben”, ha van ilyen.

Sokan kifogásolják Tornai műveiben (főként esszéiben), hogy a felvilágosodás és a tudományok nevében kritikával illeti a szakrális vagy annak nevezett hitvilágot, különösen az obskurus (sokszor megélhetési) szekták „tanításainak” formájában. Azzal tisztában van, hogy a régi, a népi és a törzsi, vallásos és mágikus kultusz változatai rengeteg ösztönzést adtak a modern művészeteknek, de ezektől le kell választani a sarlatánságokat. Tornai költészetének elidegeníthetetlen részeit képezik a „primitív” kultúra tartományaiból származó motívumok, de éppen a kollektív emlékezetre hivatkozva teszi azt, amit költőként s hivatott értelmiségiként megtehet: hogy ellenszert kínáljon olvasóinak és az újabb nemzedéknek az új idők félrevezető, nihilista álkultúrája ellen, a ponyvákat, a giccs- és pornóműveket beleértve.

Mínthogy Tornai a költészet és a társművészetek legfogékonyabb és legsokoldalúbb értői közé tartozik, természetesen európaiságáról is szólnom kell, bár szinte természetesnek tartom ezt a jellemzőjét: legjobbjaink Janus Pannoniustól, Balassitól, Zrínyitől kezdve a maiakig az európai költészet édes gyermekei és gyarapítói voltak a mostoha, minket Ázsiába visszalökő történelmi körülmények között. A *Nyugat* szerzői, Adyék is rendre szembeszegültek a visszahúzó erővel, de a kulturális gyarmatosítással és az elmagyartalanítással is megküzdöttek a kulturális felzárkózásért, ázsiai eredetű európaiságunk tanulékony, mégis új és magyar képví-

seletével. Tornai csakugyan Janus-arcú európai-magyar, mindenek fölött álló példaképe, Ady emlékéhez méltón. Magyarságát nem csupán nyelvében, versformáiban, észjárásában s az ősi nevekben fejezi ki (népdalok és balladák, pentaton zene, tagoló ritmus, Emese, Álmos, Turul, Árpád, Szent István, Boldogasszony Anyánk), hanem – amikor történelmi veszteségeinket, országunk és népiünk fogyatkozásának tényeit és hátrányos megkülönböztetését hozza szóba – érzékeliük önvédelmi reflexeinek összerándulásait (például a *Xenofóbiában*). Már ebből a szempontból is Ady, illetve kortársai közül főként Illyés és Nagy László követője és Csoóri, Szilágyi Domokos s más Kárpát-medencei kiválóságaink eszmetársa. Különösen szép verseket szentelt Adynak (*Isten testbeszéde; Virágkehely. Változat egy Ady-versre* – ez *Az Illés szekerén* modorában szól). De mint bennünk, benne is megvan és működik a nemzeti önbírálat. Mulasztásainkat, vétkeinket vagy szerzett hibáinkat, alkatunk torzulásait rendre szóvá teszi (különösen erős verse ebben a témakörben a *Tolókocsis Magyarországra*). Általános létkritikája az emberiségről főként itthoni tapasztalataiból és ismeretségeiből származik. De kevesen tanúsítanak ma annyi érdeklődést és fogékonyságot a szomszéd és más népek s kultúrájuk iránt, mint ő. Nemcsak a saját múltunk, hanem a másoké is épp olyan fontos neki: antropológiai és esztétikai indíttatásai egyetemesek. Tanúsítja ezt a *Merlinhez, Vejnemőjnenhez* című, rontásromlás elleni fohásza, mellyel az öregség és

az elmúlás ellen kéri a kelta varázsló és a finn őseposzi dalnok segítségét. A Kárpát-medence mindenekelőtt a magyarság ezeréves vagy még régebbi otthonát jelenti számára, de a velünk együtt élő más népekkel szemben még a súlyos trianoni sebeket fájlatva is csupán a mélyről fakadó és mélyen megalapozott szemrehányást engedi meg magának – a gyűlölködést sosem szítja vagy viszozozza. A szomszédos népek sorsközösségét is látja a közös szegénységben, sokfelől kihasznált és lesajnált vagy elárult közép-európaiságunkban. Néhány népiírókedvencének (Veres Péter, Sinka) méltó értékelésével együtt a sokat emlegetett „népi-urbánus” vitában a békítő szerepét vállalta (kevés sikerrel).

Bölcsen belátó ítéletei egyrészt a népi íróktól, Széchenyitől, Kossuthtól, Németh Lászlótól, Babitstól, József Attilától, Illyéstől, Bibó-tól és más nagy gondolkodóinktól örökölt magyarságtudatán nyugszanak, másrészt az általános emberi tulajdonságok és magatartásformák igen alapos ismeretén. Verseinek egy széles tartománya az emberiség (s ezen belül népiünk) tévelygéséről szól, s a hagyományosan vérfolyamként jellemzett történelem kegyetlen tényeiből nyerte költői ihletését ítéleteinek kimondására. Az egyén előtt viszont felvillantja a Németh László-i üdvösségügyek távlatát.

Tornai öregkori lírája nem az alkotóerők apadásáról, hanem verseinek változatlan költői szenvedélyéről és megszenvedettségéről vall.

ALFÖLDY JENŐ

J E G Y Z E T E K

- 1 A kötet *És hosszú gyászokcsik* című ciklusában nyolcsoros epigrammát olvashatunk a festőről (*Veress Pál*):
Nem tudtam, hogy ő az őseMBER,
olyan, akit én keresek
magamban is és az időben,
mikor még isten lebetett
a homo sapiens. Ezért varázsolbatott
salakból eleven bálványokat.
Olyan volt, mint az ausztrál
sziklarajzok vadászai. Vagy még boldogabb.
- 2 Ld. *Boldog látomások. A világ törzsi költészete* című, 1977-ben kiadott műfordítás-gyűjteményét.
- 3 Az eredetiben: „Wille zur Macht”; ezt régebben „a hatalom akarásának” fordították. Tornai a „hatalomra törő akarat”-tal pontosabban értelmezi a nietzschei kifejezést.
- 4 A vers így hangzik: „Nonstop zene, amit / a jó világűr ír, / hang száll hangok után, / céltalanul a nyíl. // Franca! Nem érdekel, hiszen új mennydörgést / új mennydörgés követ, / villám, fenyegetés / szimfónia helyett.” Ezt ugyan nem Weöresnek címezte Tornai, de érezhető benne, hogy nemcsak az orpheuszi, hanem a prométheuszi modell is mennyire fontos neki.

[Szemle]

- 5 A „világszerte” merész kifejezés, de bátorít ebben Határ Győző, aki több ízben is hasonlóképpen nyilatkozott Weöres Sándorról.
- 6 Kitérhetnék a két költő rokonságára az ősmítoszokhoz való vonzódás tekintetében is, de akkor meg a Törnai-féle antropomorfizálással Weöres számos kozmikus versének dezantropomorfizáló jellegét kellene egymással szembeállítanom. A magyar és a világfolklorhoz vagy akár a Bartókhoz-Kodályhoz való viszonyukban is fontos egyezések lelhetők fel – ám indítékaikban lényeges eltérésekre kellene rávilágítanom, s ez igen messzire vezetne –, ezért összevetésükben most beérem a főntebb vázoltakkal.
- 7 Esszéíróként is elmélyedt ebben, ld. *A modern autonóm ember* című írását. In *A szabadgondolkodó*, 2010.
- 8 Maga a kép a *Lady Chatterley szeretője* című regény egyik jelenetére utal.
- 9 Nénia (latin): gyászének.
- 10 A két költő így fordította le a *Chorus mysticus* nyolc sorát:

Kálnoky: *Csak földi példakép
minden mulandó;
itt lesz a csonka ép
s megbámulandó;
mit nincs szó mondani,
itt végbe ment;
az Örök Asszonyi
vonz odafent.*

Törnai: *Minden múltó, a lét
csupán hasonlat;
ami csak töredék,
itt egybeforrbat.
Mit szó nem írt le még,
itt él az is;
az Örök Nőiség
az égbe visz.*

Kálnoky változata visszaadja a német eredetinek harangzúgást kifejező dallamát (főként a gyakori ld, nd, nk, nt, nz hangzásokkal), de a formáért hozott kompromisszum következtében a szöveg veszít az értelméből. Törnai arra összpontosított, hogy a platóni és keresztényi alapú goethei gondolathoz híven, mennyei dicsőségbe emelkedjen a földi érzés. A „minden hasonlat” így értendő: a földi dolgok, így a szerelem is, az eszmevilág árnyai csupán.

ALFÖLDY JENŐ (1939) irodalomtörténész, kritikus. A Nemzeti Tankönyvkiadó nyugalmazott főszerkesztője. Legutóbbi kötete: *A megszenvedett éden* (2010).